

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.14174403>

FRAZEOLOGIK BIRLIKLARDA QO‘LLANILGAN MENTALITET TUSHUNCHALARI

Abdujalilova Feruza Shodiyarovna

Jizzax davlat pedagogika universiteti

O‘zbek tili va adabiyoti fakulteti o‘zbek tili va adabiyoti

kafedrası katta o‘qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada frazeologik birikmalarining mentalitet madaniyati tushunchalari, so‘z va gapning uzviy bog‘liqligi, birikmalarning tildagi turli iboralar birliklari tahlilga tortilgan.

Kalit so‘zlar: Millat, jamiyat, tadqiqot, jarayon, kasb, omil, fenomen, omma, birlik, fraza.

Аннотация: В данной статье анализируются понятия культуры менталитета фразеологических сочетаний, органической связи слов и предложений, а также различных фразеологических единиц сочетания в языке.

Ключевые слова: Нация, общество, исследование, процесс, профессия, фактор, явление, масса, единица, фраза.

Annotation: In this article, the concepts of the culture of mentality of phraseological combinations, the organic connection of words and sentences, and various phraseological units of combinations in the language are analyzed.

Key words: Nation, society, research, process, profession, factor, phenomenon, mass, unit, phrase.

Frazeologik birliklarda qo'llanilgan mentalitit - milliy-madaniy iboralar tilda, ijtimoiy hayotda xalq madaniyati va mentalitetining qimmatli ma'lumotlar manbayi sanalishi hammaga ma'lum hodisadir. Tadqiqotchilarning asosiy maqsadlaridan biri turli tillarda uchraydigan frazeologik birliklarning milliy-madaniy omillarning o'ziga xosliklarini ko'rsatish edi. Frazeologik birliklar o'z milliy-ma'naviy qadriyatlarimiz qadimdan tizimga ega bo'lgan turli jamiyatlarning lingvomadaniy vazifalarini ochib beruvchi fenomen sifatida qo'llanib, ularda ma'lum bir jamiyat ijtimoiy hayotida uchraydigan, milliy-madaniy xususiyatlarini aks ettiradigan barcha tushunchalarni uchratish mumkin. Ma'lumki, til inson ichki dunyosini, dunyoqarashlarini ifodalashda yordam beradigan yagona vositadir. Shuningdek, har bir millatning qadriyatlari, madaniyati avvalo o'sha millat dunyoqarashi mahsulidir va insonlardagi kabi butun bir millatning dunyoqarashini, xarakterini aks ettirishda bizga tilimiz hamda undagi frazeologik birliklar xizmat qiladi.

Frazeologizm – turg'un birikmalarning obrazli, ko'chma ma'noga ega turi bo'lib, til egasining dunyoni, hodisalarni o'ziga xos ko'rinishini namoyon etadi. Frazeologizmlar har doim xalq dunyoqarashi, jamiyat tuzilishi va o'z davrining mafkurasini bilvosita aks ettiradi. U yoki bu tilning frazeologik birliklari insoniy munosabatlarning ko'z ilg'amas rang-barangligini aks ettiradi. Bu yerda ham baxt, sevgi, ajablanish, istehzo, nafrat, qiziqish, havotir; bu yerda insonning to'g'ri so'zligi, iroda kuchi, halollik, ollyjanoblik, aql, chaqqonlik, harakatchanlik, qaysarlik, ham ahmoqlik, sergaplik, xasislik, badjahllik - ya'ni insonning barcha salbiy va ijobiy xususiyatlari mavjud; bu yerda o'xshashlik va farq, boshlanish va tugash (ibtido va intiho), ko'plik va ozlik, birlik - kelishmovchilik va kurash; tug'ilish, qarindoshlik, yosh, o'lim; baholash, muvaffaqiyat — muvaffaqiyatsizlik, haqiqat va yolg'on, tartib va tartibsizlik, farovonlik va kambag'allik, xatolar va jazo va shunga o'xshash boshqa juda ko'p tushunchalarning tavsif va tasvirilari mavjud. Ko'rib turibmizki, oldimizda olamning yaxlit frazeologik manzarasi ochiladi. Tilning frazeologik fondi xalq madaniyati va mentalitetining qimmatli ma'lumotlar manbayi sanalishi hammaga ma'lum hodisadir. Frazeologizmlarda muayyan xalqning miflari, udumlari, rivoyatlari,

taomillari, urf-odatlari, ma'naviyati, axloqi va h.k. haqidagi tasavvurlari mujassamlashgan bo'ladi. Masalan, **Aqlini kiritmoq** «faoliyat doirasini, imkoniyatini cheklab qo'ymoq», **“to'ydan ilgari nog'ora qoqmoq”**- “ro'yobga chiqishi aniq bo'lmagan narsa haqida hovliqmalik bilan vaqtdan oldin gapirmoq”, **“xirmon ko'tarmoq”**- “ekin-tekinni yig'ib, hosil me'yorini hisob-kitob qilmoq”, **“Mendan ketguncha, egasiga yetguncha”** – “shunchaki nomigagina”, **“Bo'rini yo'qlasang, qulog'i ko'rinadi”**- “kimnidir ko'rish istagi qo'qqisdan ro'yobga chiqqanda aytiladigan ibora”. Biron tilning o'zigagina xos bo'lgan hisob so'zlari qolipining frazeologizmlarga ko'chganini ko'rish mumkin. Masalan, «juda qisqa, juda oz vaqt davom etadigan» ma'nosidagi bir tutam (*Bir tutam qish kuni Gulnor uchun bitmas-tugamas uzoq ko'rindi*), “qittak, ozgina” ma'nosidagi bir chimdim (*Hazil-huzul, bir chimdim suhatdan so'ng Mirhaydar va O'ktam paxta dalasiga yo'l oldilar*), “jindak, qittak, juda oz” ma'nosidagi bir shingil (*Qani, shunaqa bemaza hazildan bir shingil ashula yaxshi*), “juda yosh, deyarli go'dak” ma'nosidagi bir qarich (*Bir qarichligimdan yetim qolib, amakining xizmatida o'tib ketganman*) singari frazeologizmlar shular jumlasidandir.

Nutqda evfemizmlar faqat tabuga uchragan so'zlar ma'nosini ifodalash bilan chegaralanmaydi. Uning sodir bo'lish imkoniyati ancha keng. Shuning uchun L.A.Bulaxovskiy ham “Evfemizm irim-sirimlar doirasida sodir bo'lishdan ko'ra ancha keng qamrovga ega”, -degan edi. Yuqorida, ayrim tilshunoslar madaniylikka sig'ishmaganligi uchun qo'llanmaydigan ayrim so'zlar bilan tabuni qorishtirganliklari, haqida to'xtab o'tilgan edi. Haqiqatan ham ayrim so'zlarning madaniy muloqatga sig'ishmaganligi uchun qo'llanmaganligi tabu emas. Ammo madaniy muloqatga sig'ishmaydigan, qo'pol, dag'al, andishasiz so'zlardan muomala jarayonida tiyilishga to'g'ri kelar ekan, uning o'rnida yumshoqroq, yoqimliroq, madaniyroq so'z, ibora tanlash joiz bo'ladi. Mana shu so'z, iboraning tanlanishi evfemizmning ko'rinishlaridan biri hisoblanadi. Masalan, xotinlar “erim” deyish o'rniga “adasi” deyishi, so'zini qo'llash evfemizm bo'ladi, ammo “erim” so'z tabu so'z emas. Ularni muloqat chog'ida qo'llashdan faqat madaniy muomalaga ko'ra tiyilishga to'g'ri

kelgan. Uning o'rniga esa adasi, chet, yaradi so'zlarini qo'llab, evfemizm berilgan. Ma'lum bo'ladiki, evfemizmning manbai ikkita: 1)tabu 2)madaniylikka sig'ishmaganligi uchun aytilishdan tiyiladigan so'z va iboralar. Evfemizm shular ma'nosini berish, o'rnini qoplash uchun yuzaga keltiriladi. Ular shular o'rnini biror so'z yoki iboraning hosila ma'nosi hisobiga qoplar ekan, bu ma'nosiga yaxshi taassurot uyg'otuvchiroq, yoqimliroq ottenka ilova qiladi. Til birligi bo'lish uchun ma'lum shaklga ma'lum bir ma'no biriktirilgan bo'lishi lozim. Bunday ma'no til birligininig mazmun plani deb yuritiladi. Bunday ma'noni biror shakl nutqning o'zida bo'ladi, nutq shuni qalqitib beradi. Masalan, qo'l so'zi qo'lim zirqirab og'riyapti gapida kishi tanasi elkadan boshlanib, barmoqlar bilan tugaydigan, ushlash, ko'rsatish kabi vazifalarni bajaradigan a'zo ma'nosida tushuniladi.

Davlat-qashshoqlik aksiologik juftligida boylik bilan usti qirq yamoq, ochidan o'lmoq, gadoydan ham sadqa so'ramoq frazemalari antisemik munosabatda bo'lsa, pulga ko'milmoq, Hazrati Xizrni uchratmoq, zarga burkanmoq, chirib-bitgan boy, og'zi qiyshiq bo'lsa ham boyning bolasi gapirsin, sog'in sigirday sog'moq kabi frazemalar kambag'allik antiqadriyati bilan ma'noviy ziddiyat hosil qiladi. O'zbek xalqida boylikka nisbatan ijobiy va salbiy munosabat mavjud. **Chirib-bitgan boy, og'zi qiyshiq bo'lsa ham boyning bolasi gapirsin, sog'in sigirday sog'moq** kabi frazemalarda mehnatsiz kelgan boylikka nisbatan xalqning salbiy munosabati mavjud. Ijobiy munosabatni esa **pulga ko'milmoq, Hazrati Xizrni uchratmoq, zarga burkanmoq** frazemalari aks ettiradi. Hazrati Xizrni uchratmoq frazemasini diniy bilimlar asosida yasalgan. Rus tilida esa xuddi shu frazeologik ma'no родиться в рубашке frazemasida aks etgan. E'tibor beradigan bo'lsak, har bir xalqning o'z milliy realiyalari frazeologizmlarda yaqqol o'z aksini topadi. Biroq shunday realiyalar borki, ular juda ko'p xalqlarning muloqot fondida mavjud bo'ladi. Masalan, **sog'in sigirday sog'moq** frazemasini inglizlarda ham, o'zbeklarda ham mavjud ekan. Bu har ikkala xalqning ham qadimiy tarixiga borib taqaladigan masala sanaladi. Frazemalarning vujudga kelishi tarixan uzoq davrlarga borib taqalishi ayni haqiqat. Chunonchi, **sog'in**

sigirday sog‘moq va **a milch cow** frazemalari inglizlarning ham, o‘zbeklarning ham chorvadorlik faoliyati bilan bog‘liq o‘tmishiga ishora qiladi.

Xulosa qilib aytganda, milliylik, madaniyat, mentalitet tushunchalari til bilan uzviy bog‘liq va ular tilda turli janrlar va til birliklari asosida voqelashadi. Frazeologik birliklarlar nafaqat inson nutqini chiroyli, ta’sirli va ixcham qiladi, balki ma’lum bir millatning madaniyati, yashash tarsi hamda milliyligini ham ochib berishga xizmat qilgan ekan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Rahmatillayev Sh.N.Mamatov. R.Shukurov.O‘zbek tili antonimlarining izohli lug‘ati.Toshkent O‘qituvchi nashriyoti 2018- yil
2. Mamatov A.E. Zamonaviy lingvistika.- Toshkent: Noshir, 2019.- B.135.
3. Rahmatillayev Sh. Nutqimiz ko‘rki// “Fan” nashriyoti, Toshkent-1970. B-56
4. Usmanova Sh. Lingvokulturologiya.- Toshkent: 2019.- B.90.
5. Булаховский Л. А. Введење в языкознание. Ч.II. – С.51.
6. Исмагуллаев Н. Эвфемизмы в современном узбекском языке. Автореф дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент.1963. 6-б.; Омонтурдиев А. Ж. Ўша асар. Ўша бет.